

Régióképzetek és regionális identitás: Erdély és a Bánság a 18-19. századi német nyelvű utazási irodalom tükrében

Erdély és a Bánság mint történeti régiók

Közép-Európát és annak egyes szubrégióit, így a jelen tanulmány tárgyát képező Erdélyt és a Bánságot, mindig is a nyelvi-kulturális sokszínűség, a heterogenitás és pluralitás jellemezte. Az itt élő népek etnogenezise egészen egyedülálló tartalmi és minőségi formákat hozott létre, amelyek az egymással kapcsolatban álló népcsoportok kommunikációja során cserélődtek, ütköztek vagy konkuráltak. Alapvető tanulmányában Csáky Móric elhatárolódik a 19. század nagy nemzeti narratíváitól, melyeknek lényege olyan nyelvileg-kulturálisan homogén társadalmak kialakítása, amivel minden egyes polgár azonosulni tud. Ezzel szemben Csáky endogén pluralitásnak nevezi az egykori Monarchia nyelvi-kulturális heterogenitását, amelyben a kultúrát olyan nyitott rendszerként, kommunikációs folyamatként értelmezi, ahol azonos, vagy hasonló kulturális jelek, „kódok” összekötő kapocsként működnek a különbözőségek felett és között.¹ A kultúratudományokban mindazonáltal már a nyolcvanas évektől jelentkeztek olyan elméleti innovációk és módszertani megközelítések, amelyek tágabb összefüggéseiben, holisztikus alapokon próbálják értelmezni a térség létező és folyamatosan megnyilvánuló etnikai és nyelvi-kulturális heterogenitását, társadalmi és kulturális pluralitását. A kultúratudományként értelmezett irodalomtudomány legjelentősebb fordulata és valódi paradigmaváltása azonban kétségtávol Jan és Aleida Assmann a *kulturális emlékezet*ről felállított elméletrendszeréről, illetve a *spatial turn* jegyében megjelenő különböző térelméletek „térhódítása” révén következett be, komoly impulzust adva azoknak a társadalmi, területi, történelmi és kulturális folyamatoknak a kutatásának, amelyek „személyiséget” kölcsönöznek az adott térségnek, és végső soron hozzájárulnak a regionális identitás kialakulásához és fenntartásához.

A középkortól napjainkig terjedő történelmi fejlődésük miatt Kelet-Közép- és Délkelet-Európa, beleértve a jelen tanulmány tárgyát képező régiókat, Erdélyt és a Bánságot, ideális vizsgálati terepet jelentenek regionális összehasonlító kutatások számára.

¹ Csáky Móric: Pluralitás: Az osztrák történelem egy lehetséges elméleti megközelítése. Ford. Deák Ágnes. *Aetas* 1998/2, 250–260.

Az említett vidékek kultúrájának és irodalmának a regionalizmus szempontjából történő vizsgálatát különösképpen az indokolja, hogy ezek a magyarok, németek, románok, cigányok, zsidók, szerbek, görögök által benépesített régiók mindig is heterogének voltak, és a változatos történelmük során különböző államalakulatokhoz tartoztak.

A *régió* mint földrajzi-történeti egység és mint kulturális tér legkésőbb a 18. század óta állandó témája az irodalomnak. A kultúratudományok térbeli fordulata az utóbbi évtizedekben arra is felhívta a figyelmet, hogy a régióknak egyrészt egy térbeli kiterjedése van, másrészt pedig analitikus kategóriaként is működik, amelynek használata elengedhetetlen a regionális társadalmi konfliktusok elemzése során. Az elemzés 18. és 19. századi útleírásokból kiindulva azt vizsgálja, hogy milyen módon szerveződnek a különböző régió-narratívák, melyek azok a társadalmi-kulturális keretek, amelyek meghatározzák a régió irodalmi leképeződését, illetve hogyan működnek mindezek etnikailag-kulturálisan heterogén közegekben?

A „regionalizmus” gyűjtőfogalommal leírható jelenségek az európai kulturális folyamatok szerves részeit képezik, még akkor is, ha ezt a perspektívát a kutatások gyakran elhanyagolták vagy alábecsülték. Az utóbbi évtizedekben azonban jól érzékelhető a regionális perspektíva térnyerése a történeti kutatásokban, mivel az olyan terminusok, mint pl. ’régió’ vagy ’regionalizmus’ az 1990-es évek óta egyre nagyobb súllyal fordulnak elő, különösképpen a kollektív emlékezet(ek) és identitás(ok) kialakításában betöltött szerepük összefüggésében. Így akár a regionális kutatások reneszánszáról is beszélhetünk, legalábbis ezt támasztják alá a regionális irodalomtörténet-írás vagy az irodalom- és kultúratudományi regionalizmus területeiről származó, nagyfokú tematikai sokszínűséget felmutató publikációk.

Bár az elmúlt két-három évtizedben a ’régió’, „regionalizmus’ fogalmainak jelentős elterjedését figyelhetjük meg az egyes tudományos diskurzusokban, a különféle megközelítéseknek és kutatási perspektíváknak, a változatos történelmi, földrajzi, kulturális és gazdasági realitásoknak, valamint az államszerkezet különböző és változó formáinak köszönhetően a ’régió’ kifejezésnek mindmáig nincs egységes meghatározása. Az interdiszciplináris regionális tudományok például a ’régió’ alatt általában nem egy valós, körülhatárolt teret értenek, hanem sokkal inkább gyűjtőfogalomként használják azokra a részterekre, amelyek – funkciótól, súlyponttól és ideológiától függően – különböző módokon artikulálódnak. Mindazonáltal mégiscsak létezik egy minimális konszenzus a definíciók szintjén, amely szerint a régió egy egész része, s ezáltal térbelileg és funkcionálisan is alárendeltje egy (vagy több) nagyobb egységnek.

Regionalizmus a kultúrában és az irodalomban

A 'régió' és a 'regionalizmus' fogalmak ugyanakkor a kultúra viszonylatában is értelmezhetők, amit sok félreértés kísér, különösen akkor, ha periférikus vagy határterületek kultúrájáról van szó. Anton Sterbling a Bánság viszonylatában fogalmazza meg azt az általánosan érvényesnek tekinthető észrevételt, miszerint ezek a félreértések elsősorban abban nyilvánulnak meg, hogy egyesek mindig valami provinciálist, valami térben és időben távoli dolgot, valami minőségileg szerényebbet sejtjenek a fogalom mögött, valami olyasmit tehát, ami eleve leértékelendő és lebecsülendő.² Ez az attitűd annak ellenére is tartja magát, hogy a regionális irodalom- és színháztörténet, a kortárs regionális irodalmak, valamint a regionalizmus egyéb kulturális manifesztációinak vizsgálatára irányuló interdiszciplináris kutatások régebbi és újabb eredményei egyértelműen igazolják, hogy az úgynevezett „perifériák” vagy „peremvidékek” jelentős innovatív potenciállal rendelkeznek.

A regionális irodalmak kategorizálásának szándékával Jürgen Joachimsthaler irodalomtörténész egy jóval kevésbé általános definíciót javasol, amely szerint a régiók olyan, a geográfiai teret betöltő kulturális formációk, amelyekben egységgé szerveződnek azok a kulturális javak, amelyek az emberi munka anyagi produktumaitól kezdve kultuszokon, szertartásokon, irodalmon és művészeteken át egészen a kormányzás és a gazdaság különböző formáiig terjednek, és amelyeket az egyének a maguk rendjén a regionális identitás megkonstruálásának folyamatában használnak.³

Roger Vorderegger osztrák irodalomtörténész egyrészt a régió megkonstruált jellegére mutat rá, amely konstrukció során olyan tényezők, mint a földrajzi elhelyezkedés, a kultúra és a politika meghatározó módon járulnak hozzá az adott régió(k) kialakulásához, másrészt pedig arra is, hogy a régiók nem önmagukban léteznek, hanem létrejönnek. Ebben a régióképződési folyamatban nem csak a földrajz játszik fontos szerepet, hanem a regionális tervezés éppúgy, mint például a média, a politika, a kultúratudományok, a történelem és az irodalom, a közlekedés és kereskedelem, valamint a táji adottságok és más tényezők is.⁴

² Anton Sterbling: Das Banat und seine Kultur. In: *Banaterra. Die Enzyklopädie des Banats*. <http://www.banaterra.eu/german/content/das-banat-und-seine-kultur> Letöltés: 2019.12.15.

³ Jürgen Joachimsthaler: Regionalität als Kategorie der Sprach- und Literaturwissenschaft. In: Institut Filologii Germańskiej der Uniwersytet Opolski (Hg.): *Regionalität als Kategorie der Sprach- und Literaturwissenschaft*. Frankfurt a. M. u. a. 2002 (Oppelner Beiträge zur Germanistik, 6), 491–501, 491.

⁴ Roger Vorderegger: Literaturgeschichte oder Kulturraumforschung? Methodologische und systematische Problemstellen regionaler Literaturgeschichtsschreibung. In: Marjan Cescutti, Johann Holzner, Roger Vorderegger (Hgg.): *Regionalität und Fremde: literarische Konstellationen, Visionen und Konzepte im deutschsprachigen Mitteleuropa*. Innsbruck 2013, S. 13–24, hier: S. 17–18.

A régió és az irodalom Jürgen Joachimsthaler és Jens Stüben által problematizált komplex összefüggéseit Erhard Schütz szervezi egy jóval egyszerűbb és egyértelműbb képletbe, és a régiók és irodalom viszonylatában három fő kategóriát határoz meg: 1) a régió mint az irodalom bázisa (pl. Adalbert Stifter műveinek a Cseh-erdőhöz, Günter Grass műveinek Danzighoz való viszonya), 2) a régió mint az irodalom horizontja (pl. nyelvjárásban írott irodalom, néprajzi irodalom), 3) a régió mint az irodalom szándéka (pl. az 1871 és 1918 között Elzászban születő kisebbségi irodalom).

Erdély és a Bánság regionális kultúráinak vizsgálata szempontjából ugyanakkor különösen gyümölcsöző koncepciónak bizonyul Gertrude Cepl-Kaufmann „hármashatár”-tézise, amely a régiók létrejöttét határterületekkel és határtapasztalatokkal összefüggésben tárgyalja:

A „hármashatár” az a pont, ahol három földrajzi, politikai és kulturális tér találkozik, s amely megszünteti azt a választóvonalat, amelyet a saját elfogadása és a másik elutasítása határoz meg. Még a határátlépés, a hídverés, a közeledés, az átmenet és a keveredés folyamatai sem jelentenek mást, mint az érvényes inklúziós és exklúziós normák által létrehozott választóvonalak megerősítését. (Saját fordítás – J.Sz.)⁵

Cepl-Kaufmann különbséget tesz reális és virtuális hármashatárok között: reális hármashatár alatt olyan határterületeket ért, amelyek a legkülönbözőbb történelmi, etnikai, politikai, gazdasági, kulturális, családi, nyelvi és földrajzi jellemvonásokat mutatják.⁶ Minden ilyen hármashatár-területet egy központi szerepű földrajzi csomópont fémjelez, mint amilyenek a 18. századi Erdély szempontjából Nagyszeben, majd Kolozsvár (a kormányzóság – Gubernium – székhelyei), vagy pedig a Bánság esetében Temesvár, és amelyek a történelem során olyan központok voltak, ahol egymástól eltérő politikai, történelmi és kulturális folyamatok párhuzamosan zajlottak le.

A kultúra- és irodalomtudományi kutatások számára azonban a „virtuális hármashatár” fogalma jelenthet különösen adekvát és egyben produktív paradigmát: ezek létrejöttét kulturális transzferek generálják olyan, történelmileg, kulturálisan és politikailag egyértelműen körülhatárolható területeken, ahol három kultúra kölcsönhatásban él egymás

⁵ „Ein »Dreiländereck« ist der punktuelle Ort des Zusammentreffens dreier geografischer, politischer und kultureller Räume, der die trennende Linie aufhebt, die durch Inklusion des Eigenen und Exklusion des Anderen bestimmt ist. Selbst Prozesse der Grenzüberschreitung, des Brückenschlags, der Annäherung, des Übergangs und der Mischung bedeuten nichts anderes als die Bestätigung der Existenz einer durch gültige Inklusions- und Exklusionsnormen realisierten Linie.” Gertrude Cepl-Kaufmann: *Vergessen und Entdecken. Region als Suchort*. Zum Beispiel: Das Rheinland. In: Marjan Cescutti, Johann Holzner, Roger Vorderegger (Hgg.): *Raum – Region – Kultur. Literaturgeschichte im Kontext aktueller Diskurse*. Innsbruck 2013, 25–44, 40.

⁶ Uo.

mellett.⁷ Ebből a perspektívából nézve Erdély és a Bánság is ilyen hármashatárnak tekinthető, ami viszont a maga rendjén az Osztrák-Magyar Monarchiához való történelmi tartozás következménye: itt ugyanis a német nyelv és kultúra alkotja azt a kulturálisan megragadható „harmadik teret”, amely meghatározza ezeknek a földrajzi határokon átnyúló területeknek a sajátosságait.

Ha közelebbről megvizsgáljuk az az 1757-ben Nagyszebenben született Michael Lebrecht evangélikus lelkész 1789-ben Nagyszebenben megjelent, két kiadást is megért Erdélyt bemutató földrajzi leírását, megállapíthatjuk, hogy Lebrecht Erdély-meghatározása már a 18. század végén felismerte Erdély „hármashatár”-jellegét:

Az Erdélyi Nagyfejedelemség (az eredetiben: Großfürstentum Siebenbürgen), lat. Ultra, vagy Transylvania; magyarul, Erdély-Ország; oláhul Ardaly, az a körívszerű alappal rendelkező, szabálytalan háromszög alakú vidék, amely az osztrák monarchia jelenlegi keleti határán van. Saját keleti határvonala Moldva, dél irányába Oláhország, nyugat felé az egykori Temesi Bánság, illetve a Magyar Királyság egy része, mégpedig Máramaros megye és Bukovina.⁸

A Bánsággal kapcsolatban pedig Leonhard Böhm 1861-ben a következőképpen fogalmaz a Temesi Bánság történetét feldolgozó, Lipcsében megjelent művében:

A Temesi Bánság „a népek valódi mintatérképe”, így az egyes nemzetek határait nehéz meghatározni. Nyugaton az ország szerb, keleten pedig két nagy nyelvi sziget kivételével oláh. [...] Magyarok, bolgárok, cigányok és zsidók mindenhol fellelhetők.⁹

Az útleírások mint a regionális diskurzusok médiumai

Az utóbbi évtizedek irodalom- és kultúratudományi kutatásai jelentős teret szentelnek a 18. század második felétől egyre inkább elterjedő útleírásoknak, különös tekintettel az útleírásokban megjelenő idegenben szerzett élmények és tapasztalatok feljegyzésére és értelmezésére használt narratív stratégiák, valamint az egyes szövegekben megjelenő idegenképek vizsgálatának. A német, angol és francia nyelvterületen több olyan monográfia és tanulmánykötet jelent meg ezekben az években, amelyek megpróbáltak

⁷ Uo.

⁸ „Das Großfürstentum Siebenbürgen, lat. Ultra, oder Transylvania; Ungarisch, Erdély-Ország; walachisch Ardaly. Ist derjenige Strich Landes, welcher sich gleichsam als ein unregelmäßiges Dreyeck mit einer runden Basis, gegen Nordost, an der gegenwärtigen östlichen Grenze der österreichischen Monarchie befindet. Sein eigner Grenzzug hat aber gegen Morgen die Moldau, gegen Mittag die Wallachey gegen Abend das vormalige Temeschwarer Banat, oder einen Theil des Königreichs Ungarn, nemlich den Marmaroscher Komitat, und die Bukowina.” Lebrecht, Michael: *Versuch einer Erdbeschreibung des Großfürstenthums Siebenbürgen: mit einer kleinen Generalcharte von Siebenbürgen*. Hermannstadt: Hochmeister, 1804, 1.

⁹ “Das Temeser Banat ist »eine wahre Musterkarte von Völkern«, so dass die Gränzen der einzelnen Nationen schwer zu bestimmen sind. Im Westen ist das Land serbisch, im Osten walachisch, mit Ausnahme zweier grosser Sprachinseln. [...] Ungarn, Bulgaren, Zigeuner und Juden sind allerorts vertheilt.” Leonhard Böhm: *Geschichte des Temeser Banats*. Zweiter Theil. Leipzig 1861, 195.

szembesülni az utazási irodalom kategorizálásának kérdéseivel, illetve az utazást történeti-szociológiai, antropológiai és többek között irodalomtudományi szempontból értelmezni.¹⁰

Joseph Strelka az irodalmi útleírás meghatározásánál a műfajt a kanonizált irodalmi műnemek között vizsgálja, az epika, líra és dráma mellett mintegy negyedik műnemként.¹¹ Nézetei szerint a műfaj lényege nem az anyagban vagy a tematikában, hanem a formában, az „esszéisztikus” szubjektív kialakításban rejlik. A négy műnem nyelvileg két alaptípusba sorolható: a „fikcionális nyelv” az epika és a dráma sajátja, míg a „poétikai” nyelv a líra, valamint a nemfikcionális, a tágabb értelemben vett esszéisztikus próza jellemzője. Tehát azon útleírások, amelyek az irodalmi esszé formáját mutatják, mindenképp az irodalmi útleírás kategóriába sorolandók.

Peter J. Brenner szerint éppúgy, mint az irodalom minden formája, az útleírás is a valósággal foglalkozik, de a hitelesség iránti igénye, valamint tárgyának sajátossága miatt különleges a státusa, amely műfajspecifikus formákban és tartalmakban manifesztálódik. Fő alkotóeleme, hogy az idegenben szerzett élmény problematikája tematizálódik benne.¹² Strelka az irodalmi és a nem irodalmi útleírás közti különbséget a szerző személyes magatartásában, művészi megformálásában és nyelvi erejében látja. Ez azt jelenti, hogy a racionálisan könnyen megfogható kompozíciós elvekhez még a nyelvi erő irracionális feltételei is hozzájárulnak .

Brenner meghatározásánál az állandó jegyek közül a hitelesség dominál. Hasonló a megítélése Zlatko Klátiknak is, aki szerint az utazó-író élményének hitelességét szubjektív kijelentései, dokumentálásai támasztják alá. Egy dokumentarista mű lényegét azonban nem hitelessége, hanem esztétikai értéke adja. Az elbeszélő személye és a szerző mindig azonos, ami a benyomások, megfigyelések, élmények és gondolatok hitelességének garanciája. Az útleírás így egy empirikus dokumentum és a szerző kettős szerepénél fogva

¹⁰ Balogh, András F. – Leitgeb, Christoph (Hg.): *Reisen über Grenzen in Zentraleuropa*. 2014; Guntram Zürn: *Reisebeschreibungen Italiens und Frankreichs im Morgenblatt für gebildete Stände (1830–1850)*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2007; Seidler, Andrea: *Freude und Tücken des Reisens: die Zips in einer Reisebeschreibung des späten 18. Jahrhunderts*. In: Krieglleder, Wynfried – Seidler, Andrea – Tancer Jozef (Hg.): *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*. Edition Lumière: Bremen, 2007, S. 225–243. Chatzipanagioti-Sangmeister, Julia: *Griechenland, Zypern, Balkan und Levante. Eine kommentierte Bibliographie der Reiseliteratur des 18. Jahrhunderts*. 2 Bde. Eutin: Lumpeter & Lasel, 2006; Fähnders, Walter – Fischer, Inka – Weber, Hendrik – Plath, Nils (Hg.): *Berlin, Paris, Moskau. Reiseliteratur und die Metropolen*. Bielefeld: Aisthesis, 2005; Ertzhoff, Xenja von (Hg.): *Beschreibung der Welt. Zur Poetik der Reise- und Länderberichte*. Amsterdam: Rodopi, 2000; Brenner, Peter J. (Hg.): *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989; Bhatti, Anil (Hg.): *Reisen, Entdecken, Utopien*. Bern et al: Peter Lang Verlag 1998; Griep, Wolfgang – Jäger, Hans-Wolf (Hg.): *Reise und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts*. Heidelberg: Carl Winter, 1983.

¹¹ Strelka, Joseph: *Der literarische Reisebericht*. In: Klaus Weissenberger (szerk.) *Prosa ohne Erzählen. Die Gattungen der nichtfiktionalen Kunstprosa*. Tübingen: Max Niemeyer, 1985.

¹² Brenner, Peter J.: *Der Reisebericht in der deutschen Literatur: Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*. Berlin: De Gruyter, 1990.

két tudósítói szerepnek tesz eleget. Egyrészt ellátja az olvasókat objektív információkkal országokról, népekről, azaz az objektív világról, másrészt beszámol a szerző belső történéseiről.

A 18. század végén Erdély és a Bánság felfedezetlen terület, *terra incognita* volt a délkelet-európai kultúrkörök számára, ami elsősorban e régióknak a német nyelvterület fő központjaitól való távolságának és fordultatos történelmének köszönhető. Egyáltalán nem rendkívüli tehát, ha a nyugat-európaiak számára 1800 körül nem az volt a legfőbb kérdés, hogy milyen, hanem az, hogy hol van Erdély. A témára vonatkozó tanulmányában Jozef Tancer ennek a kérdésselvetésnek a jogosságát egy anekdotikus történettel is alátámasztja: a Weimarban megjelenő *Allgemeine Geographische Ephemeriden* földrajzi folyóirat 1799. februári száma lehozza La Lande (1732–1807) francia csillagász levelét, amelyben az elismert tudós, a francia akadémia tagja arra kéri a magazin szerkesztőit, hogy tisztázzák zavarát a „délkelet-európai topográfia” kapcsán¹³:

Itt egy névzavar van, amelyet nem értek; kérem, segítsen ki ebből a labirintusból. Mártonfi Ant., gróf Batthyány csillagásza, *Initia astronomica* című művét Alba Carolinában jelentette meg; a püspök azt írta nekem, hogy ez Alba Julae vagy Carlsburg, de a térképeken Weissenburgot találom; melyik most a helyes? Egy helynek nem lehet ilyen sokféle neve.¹⁴

Ha figyelembe vesszük az ilyen és hasonló zavarokat és fogalmi homályokat, illetve Erdély és a Bánság „terra incognita”-jellegét a 18. század végén, akkor nem meglepő, hogy a 18. és 19. század geográfusainak, útirajzíróinak és tudósainak legfőbb törekvése az volt, hogy Erdélyt és a Bánságot fizikailag érzékelhetővé, földrajzilag behatárolhatóvá tegyék.

Azokat az írói stratégiákat, amelyek Erdély és a Bánság régióinak népszerűsítését szolgálták, jelen tanulmány azokból az útleírásokból kiindulva vizsgálja, amelyek irodalomtörténeti szempontból a legérdekesebb, a 18. század végén a Magyar Királyságról és Erdélyről beszámoló szövegek: a Johann Lehmann szerzői név alatt megjelent *Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen [Utazás Pozsonyból az erdélyi*

¹³ Jozef Tancer: Von Pressburg nach Hermannstadt. Zwei Variationen auf ein itinerares Thema. In: Wynfried Krieglleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer (Hgg.): Deutsche Sprache und Kultur in Siebenbürgen. Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten. Bremen 2009 (Presse und Geschichte, 41), S. 249–268.

¹⁴ „Hier ist eine Namens-Verwirrung, von der ich nichts begreife; helfen Sie mir aus diesem Labyrinth. Der Astronom des Grafen Batthyani, Ant. Mártonfi, hat sein Werk *Initia astronomica* in Alba Carolina herausgegeben; der Bischof schrieb mir, dass es Alba Julae oder Carlsburg wäre, und auf den Karten finde ich Weissenburg; welches ist nun das rechte? Ein Ort kann doch nicht so vielerley Namen haben.” *Allgemeine Geographische Ephemeriden*. Verfasset von einer Gesellschaft Gelehrten und herausgegeben von F. von Zach. 3. Bd., 2. St. (1799), 176.

Nagyszebenbe]¹⁵ és Christoph Seipp neve alatt megjelent *Reise von Pressburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück* [Utazás Pozsonyból Morvoroszágon, a két Szilézián és Magyarországon át Erdélybe és onnan vissza]¹⁶; Franz Josef Sulzer 1782-ben megjelent *Altes und neues oder dessen litteralische Reise durch Siebenbürgen, den Temeswarer Banat, Ungarn, Österreich, Bayern, Schwaben, Schweiz und Elsaß* című írása,¹⁷ a Johannes Centurius von Hoffmannsegg báró 1800-ban megjelent *Reise des Grafen Hoffmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Gränze. Ein Auszug aus einer Sammlung von Original-Briefen* című útirajza,¹⁸ valamint Ignaz von Born *Briefe über Mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn* cím alatt megjelentett fiktív levelei.¹⁹

Kulcsár Krisztina 18. századi német utazókról szóló tanulmányában August Ludwig Schlözer, a göttingeni egyetem polihisztor professzorát idézi: „Mi, németek, gyakrabban utazunk, mint bármely más nép a földön: és ezt utazás iránti vágyat mindig nemzeti erényeink közé sorolhatjuk.”²⁰ De ennek a kedvtelésnek – Magyarországra és Erdélybe utazni – hosszú ideig különféle valós vagy elképzelt veszélyek állták útját. Kulcsár megjegyzi, hogy azok a német utazók, akik Magyarországra látogattak, többnyire az akkori fővárosban, Bécshez közelebb fekvő Pozsonyban gyűjtötték élményeiket és tapasztalataikat.²¹

Erdély és a ritkábban leírt Bánság kimaradt a nagy transzkontinentális útvonalakból, ami például abban is megmutatkozik, hogy John Murray, a legismertebb angol útikalauzok szerkesztője két külön kézikönyvben, csak mintegy mellékesen foglalkozott e területekkel: egyrészt a Habsburg Birodalmat is magába foglaló, a délnémet területeket bemutató kötetben, másrészt pedig a Törökországról szóló útikönyvben.

¹⁵ Johann Lehmann: *Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen*. Dünkelspiel u. Leipzig 1785. A szöveg tényleges szerzője a wormszi születésű színházigazgató, Christoph Ludwig Seipp (1747–1793).

¹⁶ Christoph Ludwig Seipp: *Reisen von Preßburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück*. In drey Abtheilungen. Frankfurt u. Leipzig 1793.

¹⁷ Franz Josef Sulzer: *Altes und neues oder dessen litteralische Reise durch Siebenbürgen, den Temeswarer Banat, Ungarn, Oesterreich, Bayern, Schwaben, Schweiz und Elsaß*. O.a.O., 1782.

¹⁸ Johannes Centurius von Hoffmannsegg: *Reise des Grafen Hoffmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Gränze*. Ein Auszug aus einer Sammlung von Original-Briefen. Görlitz 1800.

¹⁹ Ignatz Edler von Born: *Briefe über Mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn*. Herausgegeben von Johann Jacob Ferber. Frankfurt und Leipzig, 1774.

²⁰ August Ludwig Schlözer: *Entwurf zu einem Reise-Collegio nebst einer Anzeige seines Zeitungs-Collegii*. Vorrede. Göttingen 1777.

²¹ Kulcsár Krisztina: 18. századi német utazók Magyarországon (1740–1785) *Sic itur ad Astra* 10 (1996) 1–3. füzet, 83–113, 83.

Ennek megfelelően az eltérő érdeklődéssel és motivációval rendelkező, illetve szakmai, politikai, családi vagy tudományos okokból különböző célokat követő utazók néhány kivételtől eltekintve Bécsből vagy Budapestről érkeztek a Dunán, majd szárazföldön folytatták útjukat Nagyszebenig, vagy pedig – különösen a 19. század első felében – Budáról országúton, postakocsival Szegeden, Aradon és Déván, alternatív módon Temesváron és Lugoson át vették az irányt Nagyszeben felé, de arra is van példa, hogy a Fekete-tenger és Bukarest felől utaztak tovább észak vagy nyugat felé.

A 18. század vége előtt Magyarország és Erdély még mindig kívül esett a rendszeresen használt európai útvonalakon, és a kora újkorban azok közé a területek közé tartoztak, amelyeknek a pusztaság említése is elrettentette a legtöbb utazót, amire Johann Lehmann 1785-ben megjelent útleírása is bőszégesen reflektál:²²

Számos angol, német, francia és magyar mint gyógynövénykutató, műértő, megfigyelő, antropológus és tanár utazik. Beutazzák a leglakatlanabb területeket utaznak, és sem hőség, sem hideg, sem élelmiszerhiány és különféle más veszélyek sem tántorítják el őket az emberiség számára hasznos tervüktől. Ha eljönnek ide, a gyilkosságokra, a fosztogatásra, az élelem és a kényelem hiányára, valamint, más hasonló szörnyűségekre való rosszindulatú utalások elbizonytalanítják őket. Visszamennek, anélkül, hogy hasznos terveiket végrehajtották volna. – Így Magyarország áldott részének, a Bánságnak a természeti kincsei, régiségei, növényei, gyógynövényei, ásványai és más termékei ismeretlenek maradnak, míg Erdély a nagy tömegek számára csak háborúi és belviszályai okán marad híres, és csak nagyon keveseknek valódi belső értékei miatt, mert más vidékek, ott mások Azokat a területeket, amelyek messze nem rendelkeznek ilyen erényekkel, már jóval alaposabban megismertették a tanuló ifjúsággal.

Christoph Ludwig Seipp második, immár a saját neve alatt megjelent, és inkább az utazás praktikus részleteinek szentelt *Reisen von Preßburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück* [Utazás Pozsonyból Morvaországon, a két Szilézián és Magyarországon át Erdélybe és onnan vissza] című útleírásában a lehető legtömörebben és leglényegretörőbben próbálja megrajzolni az általa megtapasztalt Erdély képét:

²² „Mehrere Engländer, Deutsche, Franzosen, Ungarn reisen als Krauterforscher, Kunstkenner, Beobachter, Menschenforscher und Lehrer. Sie bereisen die unbewohntesten Gegenden, lassen sich weder durch Hitze und Kälte, noch durch beraubte Nahrungsmittel und mancherley Gefährlichkeiten absprechen, ihr, der Menschheit nützliches Vorhaben auszuführen. Kommen sie herab, so lassen sie sich schwankend machen, durch boßhafte Vorspielungen von Todschlügen, Plünderungen, Mangel an Lebensmittel und Bequemlichkeit und vielen dergleichen Ungeheuern. Sie gehen zurück, ohne ihr nützliches Vorhaben ausgeführt zu haben. – So bleiben die seltensten Naturalien, Alterthümer, Pflanzen, Kräuter, Mineralien und einzelne Produkte des gesegneten Theils von Ungarn, Bannat unbekannt, so bleibt Siebenbürgen dem großen Haufen blos durch Kriege und innerliche Unruhen berühmt, nur sehr Wenigen nach seinem innerlichen Werthe, da andere Gegenden, die bey weitem solche Vorzüge nicht haben, der lernenden Jugend schon ausführlich erklärt werden.” Lehman: *Reise von Preßburg nach Hermannstadt*, 2.

Az Erdélyi Nagyfejedelemség, amely az európai keresztény területek végein fekszik, minden tekintetben figyelemre méltó ország. Száztízezer négyzetkilométeren élő lakosságának lélekszáma nem tesz ki másfél milliónál többet, mindenféle vallást zavartalanul gyakorolnak...²³

A nyugatról érkező utazók elismerő szavakkal illetik az erdélyi és bánági tájak szépségét és változatosságát, ami elüt az szomszédos országok adottságaitól. Vannak olyan hangok is, amelyek a Bánág kapcsán a táj monotonitását is szóvá teszik, de a föld termékenységét, az állat- és növényvilág gazdagságát, az ásványkincseket újra és újra magasztalják. A legtöbb utazó a magyar királyság keleti részét igazi, kincsekkel teli csodaországnak, az „osztrák monarchia Aldorado [sic!]”-jának tekintette: míg Erdély a tájaival nyűgözi le a szemlélőt, addig a Bánág a gazdag erőforrásaival. Seipp szerint Erdélyben és a Bánágban bőséggel megtalálhatóak

a só és a víz mellett az emberiség legfőbb kincsei, egészséges levegő, eleven, erős, szép emberek, különösen a női nemből, a felszínen; és ez alatt arany, ezüst, ólom, réz, vas, higany és minden, ami máshol csak szűkösen és egyenként lelhető fel, egyszerre elégséges tartalékban.²⁴

Erdély és a Bánág egymás mellett élő regionális nemzeti kultúrái is azt támasztják alá, hogy a regionális kultúra bizonyos mértékig a nemzeti kultúra egyneműsítő folyamatainak hatása alatt áll és fejlődik, de részben ezeken kívül is, nem ritkán az ezektől való elhatárolódás és az ezekre adott reakciók formájában. Sterbling szerint ez különösen jól érzékelhető a határ menti területeken működő regionális kultúrák esetében, amelyek különböző nemzeti kultúrák metszéspontjában és feszültségmezejében léteznek, úgy, hogy ugyanakkor ezektől független sajátosságaikat megőrzik, és ezáltal a kulturális interferenciák és sajátosságok teljesen önálló képződményét hozzák létre. A sokrétű földrajzi hasonlóság miatt a különböző leírások a Kárpát-régióra úgy tekintettek, mint egy miniatúr Európára, a Bánág pedig példaszerűen mutatja ezeket a jegyeket a 18-19. század geográfusainak és történészeinek írásaiban:

A Bánág Európa legáldottabb országai közé tartozik. Ilyen szűk térben a természet alig mutatkozik meg máshol ennyire változatosan, mint ezen a vidéken. Itt barátságos, mint Attikában, ott durva és komor mint Tobolszk környékén [...], itt fukar, mint Lüneburgnál, ott pazarló, mint Campaniában. Beláthatatlan puszták váltakoznak dús gabonamezőkkel, náddal benőtt mocsarak csodálatos lombhullató erdőkkel, romantikus hegyi völgyek tágas síkságokkal, és a tájak sokféleségéhez csatlakoznak a különféle tarka és

²³ „Das Großfürstentum Siebenbürgen, welches am Ende der christlichen Besitzungen in Europa liegt, ist in jedem Betracht ein merkwürdiges Land. Die Einwohner desselben, welche sich an Seelenzahl nicht über anderthalb Millionen auf einem Erdstrich von tausend und hundert Quadratmeilen belaufen, treiben alle die Gottesdienstarten ungestört untereinander, ohne daß eine derselbe die andre irrt, welche man anderwärts nur aus Büchern kennt, neben den gewöhnlichen Verehrungsarten.“ Seipp: *Reisen von Preßburg*, 314.

²⁴ Siebenbürgen und das Banat haben „ausser Salz und Wasser, die Hauptschätze der Menschheit, gesunde Luft, muntre, starke, schöne Menschen, besonders vom weiblichen Geschlechte, auf der Oberfläche; und unter derselben Gold, Silber, Bley, Kupfer, Eisen, Quecksilber, und alles, was man anderwärts nur sparsam einzeln findet, zusammen im genugsamen Vorrath.“ Seipp: *Reisen von Preßburg*, 375.

díszes viseletek, valamint vidék lakosságának eltérő fiziognómiája. Itt sárga hajú, kék szemű németek élnek méltóságteljes falvakban, a következő helységben hosszú inges és bőgatyás oláhok fekszenek tétlenül a faházak ajtaja előtt, míg a következő falu fehér házai előtt zömök rációk dolgoznak, bolgárok szántanak, vagy karcsú magyarok zörgő kocsikon süvitve vágatnak a puszta felé.²⁵

A külföldi utazók a meglátogatott régiók jellegzetességeit differenciáltan, a régióspecifikus vonások kiemelésével próbálták megragadni. Így például Johann Lehmann az 1785-ben megjelent *Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen [Utazás Pozsonyból az erdélyi Nagyszebenbe]* című útleírásában részletesen ismerteti az Erdélyben élő népeket, az általuk beszélt nyelveket és a lakosság vallási összetételét. A lakosság bemutatásakor elsősorban a nemzeti karaktert, nyelvet, vallást, életmódot, szokásokat írja le. Az utazók az etnikai-vallási sokszínűséget és a toleranciát nevezik meg Erdély és a Bánság alapvető jellemzőjeként, és ennek mentén egyértelműen elhatárolják Erdélyt és a Bánságot a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia többi részétől:

Erdélyben három ténylegesen őslakos nemzet létezik, a magyarok, a székelyek és a németek, akiket szászoknak hívnak. [...] A lélekszámot a magyar nemzet a legerősebb, a székelyé gyengébb, a németeké szintúgy. [...] Az oláh nemzet talán lélekszám szerint talán erősebb, mint az összes többi erdélyi nemzet együttvéve. Ennek ellenére nincs tulajdonjoguk és idegenként tekintenek rájuk.²⁶

Minden bizonnyal az utazók származásával is összefügg, hogy Erdély és a Bánság német ajkú lakosságára, de különösen az erdélyi szászokra több figyelmet fordítanak, mint a többi nemzetre. A német népesség létét az erdélyi régió alapvető jellemzőjének tekintik, akik az psi német erényeket a kedvezőtlen körülmények ellenére is érvényre juttatják. Dicsérik szorgalmukat, takarékoságukat, ügyességüket, kitartásukat, rendszeretüket és idegenkedésüket a Bécsből származó és az erkölcsöt megrontó fényűzéssel szemben:

²⁵ „Zu den gesegnetesten Ländern Europas gehört das Banat. In einem so begränzten Raume zeigt sich die Natur wohl schwerlich irgendwo so verschiedenartig als in dieser Provinz. Hier freundlich wie in Attika, dort rauh und düster beinahe wie um Tobolsk [...], hier geizig wie um Lüneburg, verschwenderisch dort wie in Campanien. Unabsehbare Haiden wechseln mit üppigen Getreidefeldern, schilfige Moräste mit prachtvollen Laubwäldern, romantische Gebirgstäler mit weiten Ebenen, und zu dieser Mannigfaltigkeit der Landschaften gesellen sich der bunte Schmuck der verschiedenen Trachten und die abweichenden Physiognomien der Landesbewohner. Hier hausen gelbhaarige, blauäugige Deutsche in stattlichen Dörfern, im nächsten Ort liegen Walachen in langen Hemden und weiten Beinkleidern müssig vor den Thüren der Holzhäuser, wogegen draussen vor den weissen Wohnungen des nächsten Dorfes stämmige Raizen arbeiten, Bulgaren auf den Aeckernpflügen, oder schlanke Magyaren in sausendem Galopp auf klappernden Wagen hinaus nach der Pussta jagen.“ Leonhard Böhm: Geschichte des Temeser Banats. Zweiter Theil. Leipzig 1861, 3.

²⁶ „In Siebenbürgen bestehen drey wesentlich einheimische Nationen, die der Ungarn, der Szekler und der Deutschen, welche letztere Sachsen genennt werden. [...] Die ungarische Nation ist die stärkste an Seelenzahl, die der Szekler ist schwächer, und die der Deutschen gleichfalls. [...] Die Nation der Wallachen ist an Seelenzahl vielleicht stärker als alle andre Nationen in Siebenbürgen zusammen genommen. Sie hat demohngeachtet kein Eigenthumsrecht, und wird als eine Fremde betrachtet.“ Lehmann: *Reise von Preßburg nach Hermannstadt*, 199.

Hogyan maradhatott meg ez a nemzet úgy, hogy nem adott alkalmat sem arra, hogy el kelljen elszenvednie karakterének és lelkiállapotának megváltozását vagy megváltoztatását? A régi erkölcsök megtartásával. [...] A nyelv [...] hasonlít a régi németre, ahogyan azt bárki fellelheti Gellert fabuláinak előszavában. [...] Az öltözködésben, étkezésben és kényelemben egyre inkább elharapódzó fényűzéstől való távolságtartás volt az a második alap, amelyen a nemzet állhatatossága nyugodott. A nemzet még ma is abba a viseletbe öltözik, amelyben Erdélybe érkezett.²⁷

A földrajzi területhez való kötődés, valamint egyetlen vagy több kulturális-politikai központtal szemben megnyilvánuló feszült viszony gyakran fontos aspektusai a regionális kultúráknak; sajátosságukat és viszonylagos függetlenségüket ugyanakkor specifikus kulturális érték- és tudásrendszerük, identitásmintáik és mindenekelőtt viszonyrendszerük alapozza meg. A *Reisen von Preßburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück* [Utazás Pozsonyból Morvaországon, a két Szilézián és Magyarországon át Erdélybe és onnan vissza] című útleírásában a színházigazgató Christoph Ludwig Seipp külön kiemeli a „kis különbségeket”, és hangsúlyozza Erdély köztes helyzetét a Magyar Királyság és a Habsburg Birodalom között:

Az erdélyi erkölcsök nagyon eltérnek a magyarországiaktól. [...] Annak lakosai már sok minden átvettek az idegenektől. A magyarok számára felejthetetlen császár- és királynő, Mária Terézia uralkodása alatt a bécsi udvarnak meghatározó hatása volt a Magyar Királyságra. Akkoriban majdnem minden mágnás Bécsben nevelkedett, vagy több évig udvari szolgálatot kellett teljesíteniük. [...] Ez a Magyarországra gyakorolt hatás azonban nem terjedt ki érezhetően az erdélyi nemzetre. Részből azért, mert túl távol fekszik, részből azért, mert nem elég gazdag ahhoz, hogy Bécsben udvart tarthasson fel, legfőképpen pedig azért, mert Erdélyországban magában is több, eltérő karakterű, őshonosnak tekintett nemzet él.²⁸

A történeti közép-európai régiónak tekinthető Bánság hagyományos fővárosa a gazdag kulturális örökséget felmutató Temesvár, amelynek városképét a 18. és a 19. század bécsi építészete határozza meg: a 19. században bécsi mintára a belvárost körútszerűvé alakították, még a kerületek nevei is a mintaadó városra emlékeztetnek, érthető tehát Temesvár „Kis Bécs” („Klein-Wien”) megnevezése. A bécsi modell ugyanakkor meglehetősen elterjedt volt Közép-Európában: az Osztrák-Magyar Monarchia hivatalos

²⁷ „Wie hat sich diese Nation selbst so gehalten, dass sie nicht die Gelegenheit gegeben, Veränderung ihres Charakters und ihrer Verfassung zu leiden, oder zu bewirken? Durch Beybehaltung der alten Sitten. [...] Die Sprache [...] gleicht der alten deutschen wie sie jedermann in der Vorrede zu Gellerts Fabeln finden kann. [...] Entfernung von jedem Zweige des abwechselnd einreissenden Luxus in Kleidung, Nahrungsmittel und Bequemlichkeit, ward zum andern Grund, auf welchem die Vestigkeit der Nation ruhte. Die Nation kleidet sich heute noch in der Tracht, in welcher sie nach Siebenbürgen gekommen.“ Seipp: *Reisen von Preßburg*, 245, 247.

²⁸ „Die Sitten in Siebenbürgen sind von denen in Ungarn gar weit unterschieden. [...] Einheimischen haben schon gar vieles von den Fremden angenommen. Der Einfluß des Wiener Hofes auf das Königreich Ungarn unter der Regierung der, den Ungarn unvergesslichen, Maria Theresia, Kaiserinn Königin, ist von größter Wichtigkeit gewesen. Beynahe alle Magnaten sind damals zu Wien erzogen worden, oder haben doch mehrere Jahre Hofdienste leisten müssen. [...] Dieser Einfluß auf Ungarn hat sich aber nicht merklich über die Nation der Einheimischen in Siebenbürgen erstreckt. Theils weil sie zu entfernt liegt, theils sie nicht reich genug ist, um in Wien Hof machen zu können, hauptsächlich aber, weil das Land Siebenbürgen selbst mehrere Nationen von absteichendem Charakter, welche als Einheimische betrachtet werden, besitzt.“ Seipp: *Reisen von Preßburg*, S. 196–197.

építészeti stílusa a neobarokk volt, ami egyben a Habsburg Birodalom fénykorára is emlékeztetett. Ez a stílus az egész Monarchia számára követendő mintát jelentett, sőt a színházépületekre szakosodott bécsi Fellner és Helmer tervezőiroda még a birodalom határain kívül is terjesztette.

Történelme során Temesvár és a Bánság több etnikum és vallás hazája volt. 1778-ban, néhány évvel Seipp két útleírásának megjelenése előtt a Bánságot újra a Magyar Királysághoz csatolták, az eseményt Lehmann-féle útleírás regisztrálta is: „A Tisza folyó túloldalán eljutunk az egykori Bánságba, amely néhány éve Magyarországhoz tartozik, biztonságára a vármegyei rendőrség vigyáz.”²⁹ „Ásványtani leveleiben” Ignaz von Born lejegyzí az útja során meglátogatott vidékek népsűrűségére vonatkozó észrevételeit is, megállapítja például, hogy a Buda és a Tisza közötti terület nagyon gyéren lakott: „Gyakran fél napot is lehet utazni anélkül, hogy egy fát vagy egy házat látnánk, a postahivatal kivételével.”³⁰ Ezzel szemben a Bánság már teljesen eltérő képet mutat: „Itt fákat ültettek, a földet gabonával vetették be, és mindenhol telepeket hoztak létre.”³¹

A német telepesek, a Habsburgok által a Bánságba letelepített földművesek, kézművesek vagy bányászok, a lakosság csaknem egynegyedét tették ki. Born számba veszi egyrészt azokat az előnyöket, amelyeket a gyarmatosítók a Bánságba való érkezésükkor élvezhettek: „Megérkezésekor a telepes kényelmes lakást, mindenféle földművelő és háztartási eszközt, igásállatot talál, és rászáll egy darab föld, amelyet meg kell dolgoznia”³², másrészt pedig földesurával, a császárnővel szembeni kötelezettségeit is: „Néhány év múlva a termésből tizedet fizet adó helyett.”³³

A régiók leírásakor olyan tényezők játszanak szerepet, mint a hozzájuk kapcsolódó kognitív térképek, funkcionális vagy kulturális terek, illetve a bennük rejlő társadalmi-gazdasági potenciál. Erdélyben és a Bánságban a 18. század végére és a 19. század elejére kialakultak a többrétegű és ellentmondásos, ugyanakkor tartósan hatékony német nyelvű regionális kultúrák megkülönböztető vonásai. Sterbling szerint e kultúrák sajátosságai egyrészt a saját hagyományok és a vallás által meghatározott elkülönülési kísérletekben, illetve az egyes etnikai csoportok önálló belső fejlődésében, másrészt pedig – különösen a

²⁹ „Jenseits der Theißfluß kommt man ins ehemalige Bannat, welches seit wenigen Jahren zu Ungarn gehöret, und durch Komitatspolizey gesichert wird.“ Lehmann: *Reise von Preßburg nach Hermannstadt*, S. 9.

³⁰ „Man fährt oft einen halben Tag, ohne einen Baum, oder ein Haus, außer die Posthäuser, anzutreffen.“ Born: *Briefe*, 3.

³¹ „Hier sind Bäume gepflanzt, die Erde ist mit Getreide bebauet, und überall sind Colonien errichtet“. Born: *Briefe*, 4.

³² „Der Colonist findet, bey seiner Ankunft, eine gemächliche Wohnung, alles Acker- und Hausgeräthe, Zugvieh, und überkömmt ein Stück Erdreich, das er bearbeiten muß“. Born: *Briefe*, 5.

³³ „Nach einigen Jahren zahlt er den zehenden Theil seiner erbauten Früchte, statt der Steuer“. Born: *Briefe*, 5.

Bánság esetében – intenzív kulturális transzferekben és ennél fogva kulturális beilleszkedési és asszimilációs folyamatokban ragadhatók meg.

Franz Josef Sulzer földrajzkutató és történész 1782-ben adta ki az *Altes und neues oder dessen litteralische Reise durch Siebenbürgen, den Temeswarer Banat, Ungarn, Österreich, Bayern, Schwaben, Schweiz und Elsaß* [Régiségek és újdonságok, avagy tudós utazás Erdélyen, a Temesi Bánságon, Ausztrián, Bajorországon, Svábföldön, Svájcban és Elzászon át] című művét, amelyben a két régió német nyelvű lakosságának kilátásait differenciáltabban mutatja be, mint más útleírók. A két régió fővárosának, Nagyszebennek és Temesvárnak az ismertetésekor figyelembe veszi a Magyar Királyság etnikai viszonyait és politikai szándékait is, hisz a magyar kormányzat egyértelműen érdekelt volt a bánsági németek asszimilálásában:

Hazája fővárosát, Nagyszebent, Ön jól ismeri, és nálam sokkal jobban tudja, mi folyik ott – Temesvár? Nos tehát! Hol egy oláh, hol egy rác, hol egy gabona- vagy borkereskedő jön ide, birtokot vásárol és nemesember lesz. A telepesek összepakolnak, és egy részük Bukovinába megy, másik részük vissza Németországba. [...] Röviden: a gyönyörű Temesvár sivár, kietlen, és a büszke magyar vígan csörömpölhet hosszú szablyájával bajszát simogatva a síkatorokban, és sarkantyújval belekarcolhatja főnemesi címerét az ottani tanácsháza szépen berakott és kifényesített csiszolt padlójába, ahogy neki tetszik.³⁴

A nyugat-európaiak számára Erdély és Bánságban az egyik legnagyobb kihívást a nyelv jelentette. Ezt a problematikát az egyes útleírások két szempontból tematizálják: egyrészt kommunikációs eszközként tekintenek rá, amely lehetővé teszi avagy – gyenge nyelvtudás esetén – megakadályozza az utazók és az „idegenek” közötti kapcsolattartást, másrészt pedig a megfigyelés tárgyaként jelenítik meg.

Erdélyi és bánsági tartózkodásuk alatt az útleírások szerzői legalább három nyelvvél találkoznak: a magyarral, a némettel és románnal; ezekhez jön még a latin, ritkán a francia, a szlovák és a szerb nyelv. Ez a nyelvi sokszínűség a 18. századi útleírások egy visszatérő témája, sok utazásó emlegeti csodálattal a magyarok tiszteletre méltó latin nyelvtudását. A *Historisch-Politisch-Geographischen Atlas der gantzen Welt* című nagyszótárában Antoine-Augustin Bruzen de la Martiniére, a 17. és a 18. század egyik legtermékenyebb történésze és kompilátora Magyarország kapcsán a következőket állapítja meg:

³⁴ „Hermannstadt die Hauptstadt Ihres Vaterlandes kennen Sie, und wissen, was darinnen vorgeht, weit besser als ich – zu Temeswar? Je nun! Da kömmt bald ein Walache, bald ein Raitze, bald ein Korn- oder Weinhändler, kauft Güter, und wird Edelmann. Die Kolonisten packen ein, und gehen zum Theil in die Bukowina, zum Theil nach Deutschland zurück. [...] Kurz das schöne Temeswar ist öde, und jetzo kann der stolze Unger den Schnurrbart streichelnd mit seinem langen Säbel in dortigen Gassen einsam hinunter schäppern, und in den schön eingelegten, und gebohten Boden des dortigen Landhés auses, mit dem Stiefelsporn sein hochadeliches Wappen kritzeln, so viel es ihm beliebt.“ Sulzer: *Altes und neues*, 5.

[Magyarország lakóinak] megvannak a saját nyelveik, ezek mellett használják még a németet, a szlávot és a törököt, közönségesen azonban a latint, amely náluk, éppúgy, mit a lengyeleknél, annyira általános, hogy az ember gyakran azt hallja, hogy a paraszt latinul beszél az eke mögött.³⁵

Graf Hoffmannsegg is megcsodálja a Bánság nyelvi sokszínűségét és az ott élő emberek már-már közhellyé vált nyelvi kompetenciáit:

A helyi egyháziak között csak egy van, aki szép házat vezet, Koller kanonok, egy értelmes és tanult ember... Hét, egymástól nagymértékben különböző nyelvet beszél tökéletesen, nevezetesen: magyarul, németül, latinul, franciául, olaszul, szlovákul és rácul. Ezek a nyelvek itt mind használatosak, és gyakran hallani, hogy ezek közül hármat vagy négyet egyszerre beszélnek az asztalnál. Majdnem minden falusi pap beszél ezek közül három vagy négy nyelven, nevezetesen magyarul, németül, latinul és rácul.

Összegzésként megállapítható, hogy a 18. század végén és a 19. század elején az Erdélyről és a Bánságról szóló útleírások ráirányítják az európai közvélemény figyelmét Kelet-Közép-Európa e két furcsának, egzotikusnak és műveletlennek tartott régiójára, amelynek során sokféleség különböző megnyilvánulási formáit Erdély és a Bánság alapvető jellemvonásaként írják le. A különböző erőterek metszéspontjában és feszültségmezéjében elhelyezkedő nemzeti régiók és regionális kultúrák léte, valamint az ezekkel összefüggő területhez való kötődés és a különböző kulturális-politikai központokkal szemben megnyilvánuló feszültségek mintegy megkövetelik Erdély és a Bánság mint önálló régiók jellegzetességeinek különböző kognitív térképek, funkcionális és/vagy kulturális terek mentén történő leírását. Ennek eredményeképpen pedig az etnikai heterogenitás, az ezekre a „hármashatár”-vidékekre jellemző többnyelvűség, valamint a kultúrák és vallások egymásmellettsége a 18. és 19. századi útleírások Erdély- és Bánság-képének meghatározó elemeivé válnak, ezen belül pedig az etnikai-kulturális pluralitás a beutazott vidékek legfontosabb aspektusát fogják jelenteni, ami a kultúra kontextusában egyszerre jelenthet előnyt és/vagy hátrányt.

³⁵ „[Die Einwohner in Ungarn] haben zwar ihre eigenen Sprachen, von der hernach, jedoch gebrauchen sie sich auch der Deutschen, Sclavonischen und Türkischen, insgemein aber der Lateinischen, welche bey ihnen, gleichwie bey denen Pohlen, so gemein ist, daß man offft die Bauern hinter dem Pfluge Lateinisch reden höret.“ Id. Tancer, 2009, 252.